

Den gode smag

Design og håndværk på Charlottenborg i 1830'erne

af Ida Haugsted

Fig. 1. *Kuppsalen på Charlottenborg*. Her blev der afholdt industriudstillinger i 1834, 1836, 1840 og 1844. Salen ligger på 1. sal i slottets bageste fløj opført 1772-83. Thorvaldsen havde sit atelier i stueetagen, da han vendte hjem fra Rom i 1838.

Omkring århundredskiftet beskrev sekretær i Industriforeningen Camillus Nyrop (1843-1918) i adskillige artikler og bøger det forrige århundredes håndværkshistorie. Nyrop, der selv oplevede skiftet i de traditionsrige håndværksfag, skrev med indsigt om fagenes historie, industriens udvikling og om håndværkerens uddannelse og vilkår. Men der er fortsat mange spørgsmål, der kræver en nærmere undersøgelse. Dansk håndværk – kunstindustri – med udgangspunkt i Akademiets elementarskole, er hovedemnet for en indkredsning af det design og håndværk, der blev udført og udstillet på Charlottenborg i 1830'erne (fig. 1).

Siden 1820'erne skyldtes ny inspiration til udformning af kunstindustrien hovedsagelig én mand, den tyskfødte arkitekt Gustav Friedrich Hetsch (1788-1864). Han fik overordentlig stor betydning som foregangsmand for ny design og udstak retningslinier for den tegneundervisning, hans elever modtog på Akademiet. Hetsch, der kom til Danmark fra Rom i 1815, blev knyttet til arkitekturskolen ledet af professor C. F. Hansen. Han blev selv udnævnt til professor i perspektiv, stereotomi (stenhugning) og skyggelære i 1822 og overtog et professorat i arkitektur i 1829. I 20'erne fik Hetschs design, særlig til møbler, udstyr og dekorationer tegnet til det nye Christiansborg Slot, stor betydning for samtidens stil og mode. De arbejder, der blev udført til slottets talrige værelser, blev udført af nogle af tidens dygtigste håndværkere, og de københavnske værksteder oplevede en blomstringstid.¹ Hetsch gennemførte i samme tidsrum en række undervisningsreformer i Akademiets såkaldte lavere skoler for lærlinge i samarbejde med sin yngre kollega, professor i matematik, astronomen Georg Frederik Ursin (1797-1849). De

udformede en ny struktur for elementarskolen, hvor der blev undervist i elementære discipliner som geometri, perspektiv, materialelære, ornamentik mv. I skolen tegnede eleverne efter stukne eller tegnede fortegninger og gipsafstøbninger. Den »ny« skole begyndte på Akademiet i skoleåret 1824-25 (fig. 2). Formålet var at uddanne kunstneren og håndværkeren på en måde, der skabte gensidig respekt for professionalisme og derved medvirkede til et øget samarbejde, en nødvendighed for at opnå de bedste resultater i kunst og håndværk. Hetsch, der var orienteret mod tysk og fransk klassicisme, kom derfor til at præge sine elever og stilen – dansk borgerlig empire (1830-50) – afgørende. Hans betragtninger om

Fig. 2. *Professor G. F. Hetschs arbejdsværelse i hans lejlighed på Charlottenborg*. Tegnet af hans elev, H. C. Stilling omkring 1840. Skitsebog i privateje.

kunstneren, håndværkeren, den faglige disciplin, moden, stilbegreber og om det, Hetsch kaldte »den rene Smag«, kan læses i hans lille interessante bog *Bemærkninger angaaende Kunst, Industri og Haandværk* (1863) – et genoptryk af en artikelsamling oprindeligt trykt i Industriforeningens *Quartalsberetninger* i midten af 1840'erne.

Både Hetsch og Ursin ytrede sig i øvrigt hyppigt i den offentlige debat og udgav adskillige lærebøger, der blev anvendt i Akademiets undervisning, ved de massmanske-reiersenske søndagstegneskoler og de tegneskoler, der siden midten af 1820'erne blev etableret rundt om i de danske købstæder med Akademiets elementarskole som forbillede.² Ursin tog også initiativ til et nyt tidsskrift: *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, hvis første hæfter udkom 1827-34. Efter en pause, genopstod bladet under titlen: *Nyt Magazin for Kunstnere og Haandværkere* (1837-42). *Magazin*, der er en glimrende kilde til orientering om de forhold, der optog tidens håndværkere og kunsthåndværkere, udsendte meddelelser om håndværksmæssige nyheder, tekniske metoder, opskrifter, laugsspørgsmål, omtale af udstillinger, debatoplæg mv.

1830'erne betegnede således en opgangstid med mange nye tiltag. Industriel og håndværksmæssig virksomhed oplevede et opsving. Det gjaldt om at forbedre produkt og stil for at fremme den indenlandske afsætning, markere sig i eksporten og bremse importen fra udlandet. En hensigt, der i høj grad lykkedes i årtierne før midten af 1800-tallet. Industri- og håndværkerkredse lagde stor vægt på at fremme kvalitet og udbud, der både omfattede prisbillige brugsgenstande og kostbare unika. De mange bestræbelser for at hæve niveauet skyldes således ikke alene Akademiets bevidste indsats til kunsthåndværkets fremme, men også de initiativer der udgik fra liberale, toneangivende håndværkerkredse. Førende håndværksmestre og industridrivende etablerede den betydningsfulde Industriforening i 1838 og Håndværkerforeningen blev stiftet i 1840 af snedkermester Johannes Lasenius Kramp.

I 1831 publicerede Hetsch nogle fortegninger, der udkom i et oplag på 30 kopier, som vi i dag kun kender af omtale.³ Disse prøvetryk var begyndelsen til udgivelsen af den store modelbog: *Fortegninger for Haandværkere* med prøver på det bedste i tidens design. Den blev redigeret af Hetsch med autorisation af Det Kongelige Academie for de Skjønne Kunster og blev distribueret i hæfter med seks litografier (ialt 12 hæfter med 72 tavler) af blandet indhold i perioden 1839-43. Disse fortegninger, der allerede blev benyttet internt i Akademiets undervisning i 1830'erne, blev standardværket for form, smag og stil i et par årtier. Hetschs forbillede var lignende mønsterbøger udgivet i Frankrig i begyndelsen af 1800-tallet af arkitekterne Charles Percier og Pierre-François-Léonard Fontaine og ikke mindst *Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker* (1821-30) udgivet af den berlinske arkitekt Karl Friedrich Schinkel.

Hetsch skrev i det dansk/tyske forord til *Fortegninger*, at han ved udgivelsen havde taget hensyn til forskellige slags håndværk, materialer og modeltyper. Der var modeller for gørtlere, vævere, guldsmede, snedkere, pottemagere, blikkenslagere, kunstdrejere, possementmagere m.fl. Studerer man bogen nøjere, kan der hentes et væld af informationer, ikke alene vedrørende den enkelte genstands stil, størrelse og materiale, men i flere tilfælde oplyses også navnet på den håndværker, der udførte genstanden. Signerede plancher afslører i reglen også, hvem designeren var. Det var en modelbog til kopiering, inspiration og forbillede. Tegningerne skulle vise, hvad man på Akademiet anså for ordentlig formgivning og design. De arbejder, der vises, var, med undtagelse af 4 plancher efter Schinkels design, alle udført og tegnet af danske kunstnere og håndværkere. Der blev vist arbejder udført til Christiansborg Slot, til private, f.eks. et mappebord tegnet af Hetsch til statsminister Ernst Heinrich Schimmelmänn, og tegninger udført af førende værksteder. Desuden vises flere modeller, der var udført som svende- og mesterstykker.

De håndværksarbejder, hvis modeltegning

blev bragt i bogen, blev alle tegnet og udført fra midten af 1820'erne til omkring 1840. Tegningerne, har det vist sig, kan i adskillige tilfælde dateres præcist, fordi de viser genstande, der blev udstillet på Charlottenborgs årlige kunstudstilling om foråret, hvor der blev vist kunsthåndværk og design siden 1825, og/eller på Industriudstillinger afholdt på Charlottenborg i 1834, 1836, 1840 og 1844. Der er således en nøje sammenhæng mellem nogle af de håndværksarbejder, der blev vist på udstillingerne, og tegninger afbildet i *Fortegninger for Haandværkere*.

Tegningerne viser tidens stil. Den nyantikke mode var yndet i kunsthåndværket til møbler, inventar, finere husgeråd mv. Inspiration og stil skyldtes herhjemme ikke Hetsch alene, men i høj grad Thorvaldsens værksted og kredsen omkring den store billedhugger. Kunstindustrielle arbejder udført i perioden viser de mange tendenser. Udbuddet var rigt varieret og lysten til at gå nye veje var stor. Kunsthåndværk blev ofte dekoreret med antikke figurer, palmetter og floralornamentik karakteristisk for den borgerlige empire, som det vises i *Fortegninger*. Senempirens møbler blev ofte fremstillet efter moderne metoder med nye redskaber, finearbejde blev anvendt og nye træsorter vandt indpas. Der blev lavet nye modeller i mange håndværk og produceret arbejder i utraditionelle materialer, f.eks. lakeret blik, papmaché, zink, alabast, jern osv. og nye teknikker blev anvendt, f.eks. inden for guldsmedefaget. Der blev således til stadighed eksperimenteret – mere eller mindre heldigt – med form, materialer og stil. Ikke sjældent var inspirationen i kunsthåndværk nemlig også renæssance og gotik, kinesisk inspiration eller blandingsformer dikteret af ønsket om nyskabelse.

En anmeldelse af snedkerarbejder vist på Industriudstillingen i 1836 illustrerer tendenserne: »I den senere Tid have Arbejderne desuden vundet betydeligt i skjønnere Former ved unge Architekters Bistand og ved den Leilighed, Snedkerne selv have erholdt til at øve sig i Tegning«, skrev anmelderen. Man kunne

dog samtidig spore en vis hang til utidig »Forziringslyst« blandt snedkerne, særlig i forbindelse med nogle flygelkasser. Kritikken mente, »at denne Yderlighed«, kunne blive skadelig og uhensigtsmæssig »for den gode Smag«. Man mente, at den noget outrerede stil direkte angreb »selve Meublernes Grundformer« og håbede fromt, at dekorationslysten, ikke ville tage overhånd, og »at Haandværkerne, ligesom de unge Kunstnere, der veilede dem, ikke ville forlade den Bane, som classiske Mønstre i dette Fag betegne«. ⁴ Det var en opsang til de mere vidtløftige snedkermestre og design-arkitekter.

Herhjemme blev der holdt håndværksudstillinger siden 1810 arrangeret af Selskab for indenlandsk Kunstflid. Institut for Metalarbejdere, stiftet i 1807 af kobbetøjsfabrikant J. Conradt som den første fagskole i København, havde også udstillet elevarbejder hvert andet år.⁵ Gode snedkermøbler havde man kunnet se og købe i Det forenede Kunstflids Meubel-Magazin oprettet som interessentselskab i 1818 i Norgesgade med det formål at virke til snedkerarbejdets forbedring. Hvert enkelt møbel blev efterset af direktørerne og bedømt for sin udførelse og kvalitet. Man lagde fra begyndelsen vægt på det nære samarbejde med Kunstakademiet.

En nærmere undersøgelse af *Fortegninger for Haandværkere* viser, at adskillige arbejder blev udført som svende- og mesterstykker, og at de samme arbejder blev udstillet på Charlottenborg som prøver på det ypperste i det samarbejde, Hetsch ønskede, der skulle bestå mellem de ganske unge håndværkere og designarkitekter, som var blevet undervist på Akademiets elementarskole. Et forhold der har stor interesse for dansk designhistorie.

Da bogen var en modelbog, findes der eksempler på flere varianter udført efter bogens forlæg. Et eksempel er den unge arkitekt Theophilus Hansens (1813-91) tegninger til to sæt skakbrikker og en spinderok tegnet i 1833 og afbildet i *Fortegninger*. Tegningerne blev benyttet som forlæg til mesterstykker i kunstdrejelaug. Elfenbensskakbrikker og

spinderokke i mahogni blev udført som mesterstykker med mindre variationer over Th. Hansens model af kunstdrejerne Andreas Christian Bang og Jens Christian Sørensen (udstillet på Charlottenborg i 1836) og af Daniel Adolph Tulinius i 1843 (nu i Kunstinindustrimuseet) (fig. 3).

Fortegninger for Haandværkere er et vigtigt bidrag til vor viden om senempirens design og håndværk i Danmark. I bogen vises ikke alene adskillige eksempler på Hetschs egen design udført af førende kunsthåndværkere, men også en række af hans betydeligste elevers formåen. Udover Hetschs design fra 1820'erne og 1830'erne, afbildes adskillige arbejder designet af Theophilus Hansen og udført i 1830'erne, syborde tegnet af Christian Hansen i slutningen af 1820'erne, bronzearbejder tegnet af billedhugger Freund, støbt af Carl Wilhelm Lodberg i 1836. Desuden vises møbler, der både var tegnet og udført af arkitekt og snedkermester A. C. Olsen i begyndelsen af 1830'erne og andre arbejder tegnet af design-arkitekterne Niels Sigfred Nebelong og Christian Zeuthen.

Blandt de håndværkere, der udførte arbejder afbildet i *Fortegninger*, var gørtlermestrene Herlov Dalhoff, Andreas Michael Mossin og C. F. Grønberg, sværdfejer Mathias Jurzick, hofguldsmedemester Jørgen Balthasar Dalhoff og guldsmed Johannes Jensen Thygesen, snedkermestrene H. C. Jacobsen, Johan Christoffer Meyer og Hendrich Monsees, blikkenslagermestrene Oluf Frederik Hammer og Johan Otto Steen, hofforgylder Peder Chr. Damborg, kunstdrejerne A. C. Bang, J. C. Sørensen og Hans Chr. Møller. Flere håndværkere og design-arkitekter, der »optræder« i modelbogen, havde ikke alene været elever på elementarskolen, men var også ansat som timelærere ved undervisningen. Det gjaldt f.eks. J. B. Dalhoff, Th. Hansen, Chr. Hansen, Nebelong og Zeuthen.

Det var Akademiets mål at demonstrere den nyorganiserede elementarskoles sammenhæng med det øvrige Kunstakademi. Det synlige resultat af bestræbelserne gav sig første gang ud-

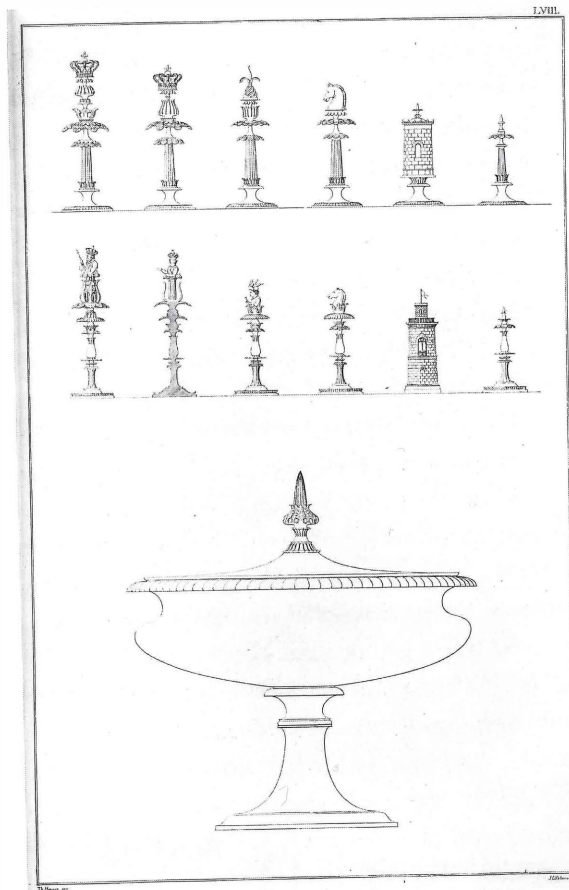

Fig. 3. Design til skakbrikker og trævase til opbevaring af brikkerne. Tegnet af arkitekten Theophilus Hansen i 1833. Kunstdrejerne A. C. Bang og J. C. Sørensen benyttede disse fortægnninger til deres mesterstykker drejet i elfenben og udstillet på Charlottenborg i 1836. (*Fortegninger for Haandværkere*, tav. LVIII).

tryk på Charlottenborgs kunstudstilling i foråret 1825 ved afslutningen af det første undervisningsår. I kunstkatalogerne (de såkaldte *Fortegnelser*) for årene 1825-27 nævnes ikke alene billedkunst, tegninger og malerier, men også kunstindustri og design. På udstillingerne sås elevers, læreres og andres præmierede tegninger til håndværksarbejder. Således vistes i 1825 design til en kandelaber tegnet af Hetschs første assistent ved elementarskolen arkitekten Chr. Hansen. Der blev udstillet flere arbejder af den ansete hofforgylder Peder Christian Damborg, der selv stod for sit design (trælysekroner, kandelabre mv.) og i perioden udførte store arbejder til Christiansborg Slots indretning. Dekorationsmaler ved Københavns Fa-

brik i St. Kongensgade, J. L. Jensen, udstillede en dekoreret vase, mens arkitekten C. F. Thorin og H. Jensen viste lampedesign; sidstnævnte udstillede også en sølvtemaskine i 1827. Den uhyre beskedne begyndelse var i realiteten et afgørende brud med en årelange tradition, hvor der udelukkende blev udstillet billedkunstarbejder på forårsudstillingen. Men Hetsch og ligesindede forstod, at det var nødvendigt og vigtigt at præsentere håndværksarbejde for dets egen skyld.

Først i 1828 var der dog tale om en egentlig afdeling for håndværksarbejder på Charlottenborgs kunstudstilling. Ursin har i *Magazin for Kunstnere og Haandværkere* beskrevet, hvorledes der blev vist »flere mærkelige Stykker, som afgave Beviis paa, hvorledes Akademiet stræber at medvirke til Haandværkernes Dannelse og til at fremme en god Smag ved Haandværkerarbeidet«. Efterhånden var ikke så få håndværkere blevet undervist på elementarskolen, og de udstillede arbejder viste, mente Ursin, at skønt man endnu ikke havde set så mange arbejder, var det evident, at en korrekt og god tegning var et vigtigt grundlag for ethvert håndværksarbejde. Dog bemærkede han, at der stadig manglede arbejder fra flere fag, der indsendte tegninger og arbejder til Akademiets godkendelse i forbindelse med mester- og svendeprøver. Der savnedes også arbejder af flere individuelle anerkendte håndværksmestre. Så i den forstand var udstillingerne ikke repræsentative – endnu. Alligevel kunne Ursin konstatere, at de udstillede numre tydeligt markerede, at det ikke skortede på dygtighed hos danske håndværkere. De var fuldt ud på højde med udlandets.

Blandt udstillerne i 1828 deltog både gørtlere, sølvmede, blikkenslagere, smede og forgyldere, der blev vist design, og som noget nyt også prøver på tekstilarbejder. Ursin noterede sig, at der stadig ikke var snedkerarbejder repræsenteret, lige bortset fra 17 stereometriske figurer udført til brug for hans forelæsninger i matematik ved elementarskolen. Men tendensen var alligevel tydelig, som Charlottenborg-kataloget afslører. Man lagde vægt på,

at håndværkerssektionen både viste et fags tradition og det sidste nye. Alle arbejder skal ikke nævnes her, men blandt udstillerne var den fremragende gørtlermester Knud Plesner Dalhoff rigt repræsenteret. Han havde etableret værksted i Gothersgade i 1815 og fremviste sine fjorten år gamle mesterstykker i bronze: en forgyldt lampe og en bispestav tegnet af Hetsch til biskop Nikolaj Edinger Balles gravmonument.⁷ Det vakte stor opmærksomhed, at værkstedet også udstillede to ciselerede og forgyldte bronzekandelabre udført til alteret i Vor Frue Kirke, den blev indviet i pinsen 1829. Det var fremragende arbejde og design. Fra samme værksted var udstillet to bronzelysestager udført som svendestykke af gørtler Winkler.

I slutningen af 20'erne var kunsthåndværk kommet på kunstudstilling for at blive. I 1829 udstilledes meget roste kakkelovne fra Meldahls jernstøberi på Vesterbro. De første støbejernskakkelovne blev produceret herhjemme i 1820'erne, det var et nyt produkt, som krævede stillingtagen til udformningen.⁸ Men også adskillige svende- og mesterstykker, ofte tegnet af en arkitekt-designer, fandt vej til kuppelsalen på Charlottenborg. Sværdfejer Jurzick udstillede sit mesterstykke: en sabel med dreven og forgyldt skede med skæfte i form af et løvehovede dekoreret med akantusbladværk.⁹ Samme år viste snedker A. Hendriksen en damesekretær udført som svendestykke. Det var faktisk første gang snedkerfaget var repræsenteret. Men iøvrigt viser katalognumrene, at prøver på produkter til industrielle formål fra førende virksomheder blev udstillet sammen med guldalderens billedkunst, f.eks. bordtæpper (Hambroes fabrik) og tapeter (Hamms fabrik). I begyndelsen af 1830'erne deltog også mindre værksteder, bl.a. Thrane (temaskiner), Christoffersen (en pengeboks af jern), Lehmann (en tekeddel af messing og blomstervaser af blik), Löbnitz (haglbøsser), Tilly (ornamenttegninger), Müllen (et mahognichatol) o.a. Arkitekt J. G. Kretz udstillede sit design til et spejl, og snedkermester C. Mörck udstillede noget så usædvanligt

som en model til »en mekanisk Vogn, som drives ved Vinden eller imangel deraf ved Haandkraft«.

Historisk prægede værkstedsudstillinger blev arrangeret som små særopvisninger bl.a. i 1831, hvor arbejder fra klejnsmedemester B. von Würdens værksted blev vist. Würden var billedhugger H. E. Freunds læremester og senere svigerfar. Hensigten med en sådan opvisning var utvivlsomt at præsentere et fags og et enkelt værksteds bredde og tradition. Ældst var et mesterstykke fra 1793 og flere svendestykker udført mellem 1806 og 1822, suppleret med forskellige moderne låsemodeller og en rulle til en sengefod. Teknik, industrielle ting og opfindelser vandt nu også indpas på Charlottenborgs udstillingsareal side om side med smukt dekorerede kostbare kunsthåndværksarbejder.

I 1832 anmeldtes den aktuelle udstilling af håndværksarbejder på Charlottenborg udførligt af Ursin i *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*. Der var udstillet et rigt udvalg af snedkermøbler, blikkenslager- smede- og gørtlerarbejder. Ursin gjorde også status over håndværkernes deltagelse i udstillingsvirksomheden i almindelighed.¹⁰ I den forbindelse gjorde han opmærksom på, at det var forbundet med store vanskeligheder at udstille flere slags arbejder, fordi de som oftest var i brug og ikke kunne undværes i en udstillingsperiode, i modsætning til et kunstværk. Der var også en hel del arbejde, der ifølge sin karakter ikke kunne udstilles, fordi det var anbragt nagelfast eller som dekorationer i bygninger. Men i realiteten fandtes der meget fortrinligt håndværksarbejde i flere offentlige bygninger opført inden for det sidste tiår; han fremhævede det pragtfulde interiør og inventar til Christiansborg Slot. Disse arbejder, mente Ursin, »hverken kan eller bør undgaae den opmærksomme Iagttagelse«.

Ved den omtalte Charlottenborg-udstilling (1832) blev der bl.a. udstillet et russisk tekøkken i messing udført efter Hetschs tegning (nr. 241-246). Sættet bestod af en temaskine udført af C. F. Ahrents, en tebakke og tepotte af J. O. Steen, en sukkerskål med drevne orna-

menter af C. F. Løser, en kultang af J. Irgens, oldermænd for blikkenslagerlauget, en flødekande udført af O. F. Hammer og en kul- og en vandskål af C. F. Wagner. De førstnævnte var blikkenslagermestre, de to sidstnævnte svende. I *Magazin* var Ursin særdeles positiv. »Disse Arbejder udmærke sig ved den Accuratesse, der er en nødvendig Betingelse for Kleinsmedearbejdet«, skrev han. Det betydelige arbejde var ikke udført »ifølge en særegen Bestilling«, men udført og udstillet for at demonstrere, hvad et laug kunne præstere. Det tjente, mente Ursin, lauget »til stor Ære«, fordi de på ærlig vis havde »stræbt at bevare den Dygtighed, deres Forgjængere besad og uddanne den, for til enhver Tid at tilfredsstille Publicums Fordringer, og hvad Smag og Mode kræve«.¹¹ På samme udstilling viste snedkersvend P. L. Wolff et sybord og et bord »i gothisk Smag«, og kunstdrejersvend J. Chr. Sørensen et mahognietui med elfenbensornamenter. Uden for kataloget omtales en model til en portal udført af stenhuggermester Jochumsen efter arkitekt H. P. Truelsens tegning. Sidstnævnte var lærer ved elementarskolen, og det oplyses i anmeldelsen, at portalen skulle opføres til »en Herregaard her i Sjælland«, hvilken ved vi ikke. Udstillingen viste som helhed det alsidige udvalg af smagfulde håndværksarbejder og godt design, der også kendetegnede de følgende års udstillinger. Det kan nævnes, at der blandt de mange arbejder i 1833 blev vist en præmieret elevtegning til en ligvogn designet af den 20-årige Theophilus Hansen, og en sølvtemaskine udført af hofguldsmed J. B. Dalhoff, begge udstillere var lærere ved elementarskolen (fig. 4).

Der kan ikke herske tvivl om, at satsningen på at forbedre håndværkets kvalitet og stil var en medvirkende faktor til behovet for oplysning i håndværkerkredse. Således ansøgte farver Fr. Hertzprung i 1830 Fonden ad usus publicos om tilskud til at oprette Læseselskabet for Kunstnere og Haandværkere. Forslaget modtog et tilskud på 880 rdl. Formålet var at anskaffe bøger og tidsskrifter for at give medlemmer en højere dannelse i deres kunst eller

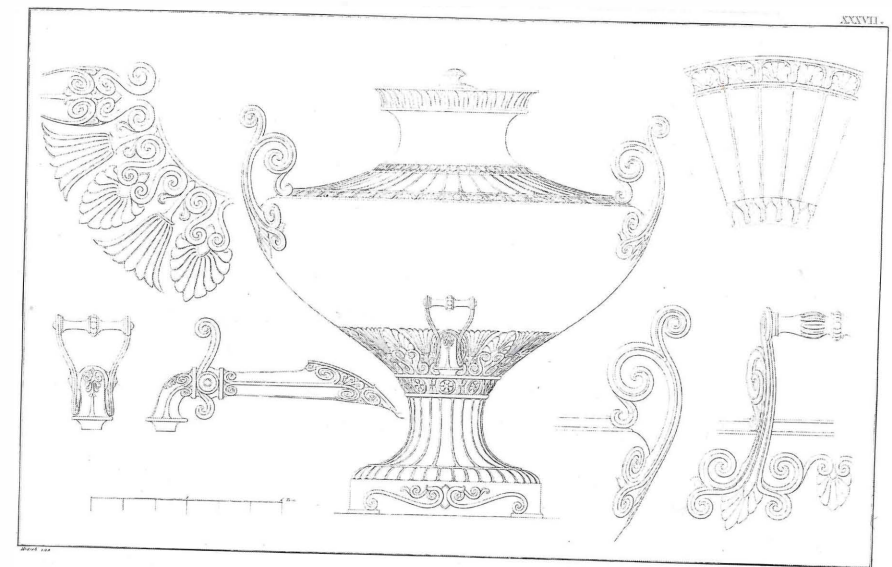

Fig. 4. Temaskine i messing designet af G. F. Hetsch og udført af blikkenslagersvend C. F. Wagner som mesterstykke. Arbejdet blev udstillet på Charlottenborgs kunstudstilling (nr. 303) i 1833 og på Industriudstillingen i 1834 (nr. 167). Arbejdet blev anmeldt i *Udsigt* med »al Roes«, som særdeles veludført og »brillant«. (Fortegninger for Haandværkere tav. XXXVII).

håndværk og derved udvide deres sans for stil og skønhed. Et argument i ansøgningen var, at danske værksteder ikke, som det hidtil ofte havde været tilfældet, skulle stå tilbage for franske og engelske håndværkere. Polyteknisk Lærestanstalt (oprettet i 1829) med H. C. Ørsted som rektor, støttede projektet og tilbød at opstille biblioteket i sine lokaler.¹²

Både dette fond og Det reiersenske Fond gav i denne periode tilskud til mange forskellige projekter. Fondsstøtten blev givet til nye opfindelser, forbedring af redskaber og ikke mindst til håndværkernes videre uddannelse. Det sidste blev uddelt i form af rejsestipendier. Således støttede Det reiersenske Fond gravør og guldsmed Jørgen Balthasar Dalhoffs flerårige rejse 1824-27 til Tyskland, Frankrig og Italien. Dalhoff fik mulighed for at arbejde i Thorvaldsens værksted i Rom og studere antikke guldsmede- og bronzearbejder på museet i Neapel. Da han vendte hjem blev han ansat af Hetsch på ornamentskolen og åbnede med Akademiets godkendelse en søndagsskole for guldsmedelærlinge. Dalhoff samarbejdede i 1830'erne med Hetsch og ikke mindst Theophilus Hansen, der tegnede modeltegninger

til Dalhoffs mønsterbog *Afbildninger for Guldsmed-Arbejde* (1837). Et andet interessant eksempel på en udbytterig studierejse var, da Fonden ad usus publicos i 1828 på H. C. Ørstedes anbefaling støttede cand. phil. Johan Arndt Dyssel med 500 rdl. Kandidatens teknologiske studierejse gik til Tyskland, Schweiz og Frankrig, og ved hjemkomsten blev han lærer ved Polyteknisk Lærestanstalt. Dyssel udgav i 1830 *Læren om Haandværksredskaber og Haandværksværktøj* og i 1834 kunne filehuggermester Th. Chr. Naylor i St. Pederstræde, udstille en skruestik på Industriudstillingen udført efter Dyssels anvisning. Dette eksempel viser den vægt, man lagde på udvikling af godt moderne værktøj.¹³

I 1834, ti år efter elementarskolen var blevet reorganiseret, oprettede Hetsch også en søndagstegneskole for håndværkere på Akademiet, hvor han ansatte sine bedste folk som lærere. Samme år afholdtes den første store separate Industriudstilling i august og september i Charlottenborgs kuppelsal og tilstødende værelser. Den nye type Industriudstilling blev etableret efter fransk og tysk forbillede. For-

målet var at udstille godt dansk håndværk, nye opfindelser, mekanik og industrielle produkter udført på fabrikker og værksteder i kongeriget og hertugdømmerne. Der blev vist håndværk i alle afskygninger. Komitéen lagde stor vægt på at vise dagligdags ting af kvalitet til en rimelig pris, men der blev også vist unika i form af sølv- og guldsmede- og metalarbejder, møbler osv. i god forarbejdning og moderne design. Fabrikker, værksteder, mestre og sven- de fik nu for alvor lejlighed til at vise deres arbejder og kunnen. Opfordringen til at udstille blev i 1834 efterkommet af 190 fabrikanter og håndværkere, der viste 572 katalognumre. Arbejderne gav, mente man, et antageligt billede af den indenlandske industri. Ved Industriudstillingen i 1836 var anmeldt 271 industridrivende med 696 numre. Der blev det år uddelt en til lejligheden præget medalje i 7 eksemplarer i sølv, 32 bronzemedaljer og 32 andre fik hæderlig omtale. I 1840 arrangerede Industriforeningen en industriudstilling med 252 udstillere. I den sidste industriudstilling, der fandt sted i Charlottenborgs lokaler i 1844, deltog 256.¹⁴

På de to sidstnævnte industriudstillinger viste man også forskellige råmaterialer, nye maskiner og instrumenter og fremhævede, at de indsendte genstande hverken behøvede at være usædvanlige eller egentlige kunstværker, men gerne måtte være almindelige handelsvarer til fornuftige priser. Sådanne produkter, mente komitéen, var det bedste vidnesbyrd om industriens og »Fabrikflidens Tilstand«. Det, der også vakte opmærksomhed i samtiden, var den bortlodning af industrigenstande, der fandt sted på udstillingerne og som, sammen med entreindtægterne, finansierede arrangementerne. Indtægterne gik til komitéens køb af nogle af de udstillede arbejder. En fornem håndlavet sekretær i mahogni eller en ciseleret sølvtemaskine kunne således erhverves på et heldigt lod og var en økonomisk opmuntring for den håndværker, som havde brugt arbejdstimer på at fremstille tingen.

I udstillingskataloger og kritiske anmeldelser kan hentes en lang række oplysninger, der fortæller om samarbejdet dengang, og man

kan aflæse nogle af de resultater Hetsch og hans elever virke fik for tidens design, håndværk og industri. I formidlingen af det gode håndværk i ordentlig smag og stil benyttede Kunstakademiet således i årtier meget bevidst sin indflydelse til at synliggøre det traditionsrige kunsthåndværk. Dansk kunstindustri fik en betydelig og velfortjent placering på Charlottenborg.

En af Hetschs lovende, unge elever var Theophilus Hansen, der senere blev førende arkitekt og designer i Wien (1846-91). Unge Hansens virke som designer i København i 1830'erne ved vi en hel del om. Han skrev nemlig dagbog i 1836-37 og noterede i dette år korte oplysninger om sine mangeartede designarbejder. Han tegnede modeller, der blev udført som sven- og mesterstykker for håndværksmestre. Han tegnede vægdekorationer til butikker, og også fabrikanter og større produktive værksteder havde bud efter Hansens design, f.eks. blikkenslager- og lakererfirmaet Fritz Meyer i Gothersgade, P. F. Lundes jernstøberier på Nørrebro og Otto Martin Bocks støberi på Christianshavn. Jernstøber Jacob Aall i Norge bestilte også, ifølge *Dagbogen*, nyt design til gravmonumenter.¹⁵ Det for os særdeles interessante er Theophilus Hansens omtale af design udført i det år. Der kan nemlig trækkes tråde bagud til tidligere designarbejder udført af Hansen allerede i begyndelsen af 1830'erne, bl.a. for brødrene J. B. og Herlov Dalhoff. Nogle af de designopgaver, der nævnes i *Dagbogen*, har kunnet spores, f.eks. skibsornamenter og gallionsfigurer på Søfartsmuseet tegnet på bestilling for skibsbygmester Ertmann Peter Bonnesen på Christianshavn i vinteren 1837. En frise nævnes som design udført i 1837 for snedkermester og maskinbygger Peter Johannes Kretz. Frisen med putti og floralornamentik sidder stadig på Kretz's ejendom i St. Kongensgade 67. Sammenholdes Hansens mange fragmentariske oplysninger med den information, der som nævnt ovenfor, »gemmer« sig i udstillingskataloger, anmeldelser og *Fortegninger for Haandværkere*, fås et interessant billede af det direkte samar-

bejde mellem en design-arkitekt af Hetschs skole og forskellige kategorier af håndværkerne, der som oftest også var uddannet i teori på Akademiet.

Theophilus Hansen gik, da han skrev dagbog, i sit sidste studieår på Akademiet og havde allerede vundet mange præmier og medaljer. Han gik på Hetschs elementarskole i slutningen af 1820'erne og lærte her at designe kunsthåndværk. I november 1829 var han elev i 1. bygningsskole, hvor han gik sammen med arkitekt H. C. Stilling, der også virkede som designer siden slutningen af 1830'erne. I februar 1830 var Hansen oprykket til 2. bygningsskole og aflagde svendeprøve som murer-svend den 29. juli 1831 efter endt læretid hos murermester Thomas Blom. Hans lære- og studieforløb var karakteristisk for tiden. Hansen var på vej mod en arkitektuddannelse i

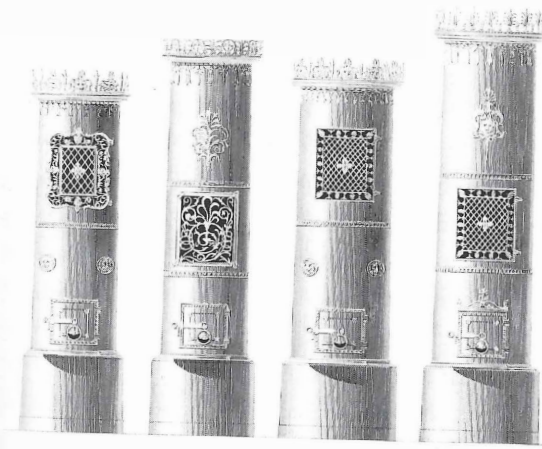

Fig. 5. Runde kakkelovne udført på Peter Frederik Lundes jernstøberi på Nørrebro i 1840'erne. Arkitekten Theophilus Hansen designede for Lunde i 1830'erne og har formentlig tegnet ovenstående produktionsmodeller. (*Priis-Courant over Jernstøbegods- og Maskiner*).

den højere skole. Hansen udstillede, som der nu var tradition for, sit første præmierede elevarbejde fra ornamentskolen på forårsudstillingen i 1831. Opgaven var et ornament tegnet efter gipsmodel. I januar 1833 blev Theophilus Hansen ansat som assistent ved elementarskolens perspektivundervisning, og i 1834 blev han også lærer ved Akademiets nyoprettede søndagsskole. Her var de øvrige informatorer arkitekterne C. G. F. Thielemann, C. A. Møller, Chr. O. Zeuthen og N. S. Nebelong, skibstegner Johan Daniel Petersen og tegner Zacharias Petersen, der var brødre, snedkermester A. C. Olsen og billedhugger Andreas Kolberg. Alle folk der på forskellig måde fik betydning for dansk design og håndværk.¹⁶

Hansen må have været Hetschs ønskelev, han var en god håndværker, besad en utrolig flid og havde fremragende kunstneriske anlæg. Skønt Hansen måske havde særlige talenter er hans virksomhed dog også et udtryk for tiden og den vægt, der blev lagt på design. I Hansens dagbog nævnes mere end et halvt hundrede tegneopgaver i løbet af kun et år for private, håndværksmestre eller sven- de, ofte drejede det sig om tegninger til mester- og svendestykker. Det fremgår af dagbogens regnskabsblade, at der i reglen blev betalt mellem 3 til 5 rigsdaler for en tegning. Han tegnede ure, stumtjenere, borde, senge, stole, spejle, servantestel, kandelabre, lysestager, dekorationer til lakerede blikbakker og porcelæn, væg- og murdekorationer, kakkelovne, temaskiner, pibehoveder, gallionsfigurer, billedrammer, broderier og meget andet. Ofte drejede det sig om bestillinger fra tidens førende håndværksmestre, der ønskede at udstille det bedste på Charlottenborg, eller de bad Hansen tegne nye produktionsmodeller eller unika til særlige kunder. Således tegnede Hansen kakkelovne for Lundes støberi, bestilt af handelshuset Jeppe Prætorius og Sønner i Ovengaden neden Vandet. Han tegnede udstyr og møblement til kammerjunker Peder Brønnum Scavenius, der som nygift i 1837 skulle møblere sin gård i Norgesgade. Møblement til stue og soveværelse blev udført hos snedkermester Hans Madsen i Nørregade, la-

kerede dekorerede blikbakker blev produceret på Fritz Meyers værksted i Gothersgade, og servantestel blev dekoreret på Den kgl. Porcelainsfabrik i Købmagergade efter Hansens forlæg. Desværre kender vi kun udstyret til Scavenius af Hansens omtale, men hans stil kender vi godt fra Hetschs modelbog og Dalhoffs mønsterbog for guldsmede, der tilsammen viser en snes eksempler på Theophilus Hansens design i Hetsch-inspireret senempire (fig. 5).

Det fremgår af *Dagbogen*, at Theophilus Hansen også tegnede møbler for Hendrich Monsees, Ludvig August Pengel og billedskærer Peder Christian Nielsen. Han designede mesterstykker for sidstnævnte og for gørtlersvendene Andreas Michael Mossin, J. F. L. Gerber og J. H. F. Kattentid og flere andre. Th. Hansens model- og arbejdstegninger for håndværkere er i flere tilfælde kendt fra *Fortegninger for Haandværkere*, genstandene udført efter hans design er bevaret og i adskillige tilfælde omtales det i Charlottenborgs udstillingskataloger, at Hansen tegnede for en håndværker, der udstillede på forårsudstillingen og/eller industriudstillingen. Det nævnes i anmeldelserne, at det gode resultat en håndværker kunne fremvise ikke mindst skyldtes en fremragende tegning.

Der kunne nævnes en række konkrete eksempler, men her skal blot omtales enkelte arbejder. På forårsudstillingen i 1834 designede Hansen et forslag til »et Bordtæppe« eller dug (nr. 264) – et præmieret elevarbejde – og en fiskeke med amoriner (nr. 361) udført af J. B. Dalhoff. Ved samme lejlighed blev der også vist flere mesterstykker tegnet af Th. Hansen, f.eks. de omtalte elfenbensskakbrikker (fig. 3) udført af kunstdrejer Andreas Christian Bang. De blev også udstillet på Industriudstillingen samme efterår, hvor de var til salg for 80 rdl.

Det fremgår af Industriudstillingskataloger (*Fortegnelser*) og anmeldelser, bl.a. i *Udsigt*, at der blev vist ret mange arbejder tegnet af Theophilus Hansen og andre design-arkitekter. Det oplyses dog langtfra altid, hvem der havde designet en udstillet genstand. Til de to første

industriudstillinger designede Hansen f.eks. en damesekretær af mahogni med indlagte og udskårne dekorationer af hvidt træ, en kakkellovnskærm af mahogni med træskærerarbejde og et bogskab med søjler, alt udført i venen Ludvig August Pengels værksted i Østergade i samarbejde med Peder Chr. Nielsen. Nogle af disse arbejder havde om foråret været vist på kunstudstillingen.¹⁷ Det interessante er, at Hansen i sin dagbog omtaler flere nye design for samme værksted. Han tegnede en sofa for Pengel og stole og en kimæreformet konsol for P. Chr. Nielsen. Konsollen blev godkendt som mesterstykke i 1837.

På Industriudstillingen i 1840 arrangeret af Industriforeningen, var et helt værelse ved siden af kuppelsalen indrettet udelukkende til udstilling af urmagerarbejder. Der blev bl.a. vist urkasser i alabast fremstillet på bestilling af det kendte firma Urban Jürgensen og Sønner. Urkasser var sædvanligvis af metal eller træ, alabast blev normalt forarbejdet i Italien, så det var et eksempel på lysten til at benytte utraditionelle materialer. Men der var kun én i København, der arbejdede i alabast, nemlig billedhugger Jens Nielsen Larsen i Pustervig. Det var antagelig ham, som havde udført kasserne, og han udstillede ved flere lejligheder. Muligvis var urkasserne designet af Hansen i november 1836, hvor han skrev i sine dagbogsnotater, at han tegnede to taffelurkasser, der skulle laves i alabast. Det nævnes, at han fik 5 rdl. for tegningerne, der var bestilt af Jonas Collin til Industriudstillingen.¹⁸

Hetsch-eleven, arkitekten Laurits Albert Winstrup (1815-1889), der for øvrigt var en af Th. Hansens nære venner, var en meget benyttet designer og adskillige skitser er nu i Kunstakademiets Bibliotek. Winstrup havde til denne udstilling tegnet et »Federal« til et astronomisk vægur udført af urmager Christian Lindbom. Det var et eksempel på tæt samarbejde mellem designer og urmager om en særlig opgave. Anmelderen skrev: »Strax inden for Døren sees to Penduluhre, eet af Stage, og et andet af Lindbom (nr. 182), og ved den

anden Dør et af L. Petersen«. Fælles for disse tre ure var, at de ikke havde slagværk. Lindbom, udlært hos Urban Jürgensens Sønner, havde, skrev anmelderen, »ved sit astronomiske Penduluhr anbragt alle de høist sindrige Forbedringer, som afgangne Urban Jürgensen udtænkte, og som ere beskrevne i det af hans Søn Louis Urban Jürgensen udgivne Værk over den høiere Uhrmagerkunst«. ¹⁹ (Fig. 6).

Pendulet var kompenserende og kunne stilles, hvis astronomen efter længere tids observationer fandt det nødvendigt. Dette vægur er identisk med det, der nu er i Kunstindustrimuseet. Det meget smukke ur er indsat i en aflang urkasse af mahogni med glaslåge, dekoreret med udskårne klassicistiske palmetteornamenter og indlæg af citrontræ. På urskiven står indskriften: C. Lindbom – og det går stadig præcist.²⁰ G. F. Ursin, der selv var astronom, anmeldte udstillingen. Han skrev, at man kunne regulere uret nøjagtigt efter »Middeltid eller Stjernetid«, ikke blot ved at skrue op og ned på »Pendullindsen«, som sædvanlig, men ved en skydevægt på den midterste stang. Derved opnåede astronomen en ret nøjagtig indstilling »til det matematiske Pendul«. Uret var desuden udstyret med et metaltermometer, der »ikke var uden Interesse«.

Det astronomiske ur havde endnu ikke været afprøvet på et observatorium og »kunne vel først kontrolleres fuldt ud, efter flere Aars omhyggelige Iagttagelser«, mente Ursin, der i sin kritik lagde vægt på udseendet. Han skrev således: »Dets hele Ydre er behandlet med Omhu; det ziirlige Federal er udført med Indlægninger af P. Berg, efter Tegning af Architect A. Winstrup; vi antage, at Kunstneren ikke saa gandske har opfattet den Maade, hvorpaa Uhret maa anbringes«. Urskens midtpunkt skulle være nøjagtig i øjenhøjde, »altsaa ikke over 5 Fod fra Gulvet«. Dette betingede, at uret blev anbragt på en »Pille eller Væg«. Det var åbenbart ikke korrekt udstillet. »De udstukne Zirater foroven egne sig maaske ogsaa mindre for et Observatorium, hvor vel en vis Rethed ønskes; men Videnskabens Alvor kræver en værdig Simpelhed«, mente Ursin.

Fig. 6. Kassen til det astronomiske vægur var udført af P. Berg. Det var arkitekt L. A. Winstrup, der designede uret i tidstypisk empire. Uret blev udstillet på Charlottenborgs industriudstilling i 1840. Urværket var udført af urmager Christian Lindblom, der stod i lære hos Urban Jürgensen og Sønner. Kunstindustrimuseet.

Opmuntret af de velbesøgte udstillinger af håndværk på Charlottenborg afholdt Industriforeningen i begyndelsen af 1840'erne fire julebazarer. De to første i henholdsvis Brøndsalen i Rosenborg kuranstalt og på Hotel d'Angleterre. Den tredje bazar blev afholdt i en særlig udstillingsbygning af træ opført midt på Kongens Nytorv og den sidste i foreningens lokaler i Østergade. Interessen for kunst-

håndværk var øget markant takket være de mange udstillingsinitiativer, det kunne mærkes på afsætningen. I foråret 1843 åbnede en gruppe håndværkere boder i den såkaldte Børsbazar på 1. sal. Her var mere permanente forevisnings- og salgsmuligheder. Børsbazaren fik i 1843 konkurrence fra den store Bazarbygning i Tivoli tegnet af arkitekt H. C. Stilling, her var et stort kunst- og industrimagasin, hvor værksteder kunne leje hyldeplads. Byens mange små værksteder fik i løbet af 1840'erne betydelig bedre mulighed for at vise og sælge deres arbejder, og det var en fordel, at præsentere mange forskellige produkter samtidig.

Akademiets håndværker- og designuddannelse var fundament og udgangspunkt, da andre kræfter tog over i et ændret samfund efter enevældens ophør. Akademiet kom ind under kultus- og kirkeministeriets ressort, og håndværkerne blev efterhånden uddannet på de tekniske skoler (den første blev oprettet i 1843). Da loven om næringsfrihed blev vedtaget i 1857 ophævedes de gamle laugsbestem-

melser og strenge utidssvarende faglige grænser i løbet af 1860'erne. Dette forhold fik afgørende betydning for håndværket i Danmark.

Hetschs *Fortegninger* blev, som nævnt, anvendt som »modelbogen« i årtier. I 1856 følte han sig dog tilskyndet til at udsende 24 *Øvelsetavler til Brug ved Elementarunderviisning*. Han anførte, at et af formålene med de nye modeltegninger var »at rense Smagen« med hensyn til visse dekorative former, f.eks. vaser, lyrer, hjelme, slanger og delfiner. En afløser for Hetschs mønsterbog blev hans elev, Johan Henrik Nebelongs *Forbilleder og Motiver til en Veiledning for de forskellige Haandværksfag*, der blev udgivet af Industriforeningen 1861-65. Ti år efter udkom en stor »ny« modelbog *Industrielle Tegninger af Kunstnere, Fabrikanter og Haandværkere i de nordiske Riger* (1872-82), udgivet af Hetschs søn, Christian Hetsch. I både Nebelongs og Chr. Hetschs modelbøger, blev vist mange mønstertegninger af ældre arbejder. De var stadig anvendelige forbilleder for nye generationer af kunsthåndværkere og industrielle designere.

Litteratur

Tove Clemmensen: Signerede arbejder af københavnske snedkere, *Københavns Snedkerlaug gennem fire hundrede År*. København 1954.

Vagn Dybdahl & Inger Dübeck: *Håndværkets Kulturhistorie*. Perioden 1700-1862. København 1983.

Fonden ad usus publicos III, ved Henny Glarbo. Rigsarkivet. København 1947.

Kjeld von Folsach: *Fra nyklassicisme til historicisme. Arkitekten G. F. Hetsch*. København 1988.

Fortegnelse over de ved det Kongelige Akademie for de skønne Kunster offentlig udstillede Kunstnerværker. København 1825. *Fortegnelse over indenlandske Industrie-Produkter indsendte til Udstillingen i København*, 1834, 1836, 1840 & 1844.

Mirjam Gelfer-Jørgensen: *Dansk Kunsthåndværk 1730-1850*. København 1973.

Mirjam Gelfer-Jørgensen, red.: *Herculanum paa Sjælland*. København 1988.

Ida Haugsted: Arkitekt Theophilus Hansens dagbog og brødrene Dalhoff – et samarbejde mellem kunst-

ner og håndværkere, *Historiske Meddelelser om København*, 1991, s. 102-127.

Ida Haugsted: Theophilus Hansen's model drawings, *Scandinavian Journal of Design History*, 2 1992, s. 7-38.

G. F. Hetsch, red.: *Fortegninger for Haandværkere*. København 1839-43.

Esbjørn Hiort, red.: *Arkitekten G. F. Hetsch 1788-1864*. Kunstinstrumuseet 1988.

Camillus Nyrop: *Bidrag til den danske Industris Historie*. København 1874.

Camillus Nyrop: Thorvaldsen og dansk Kunstindustri, *Tidsskrift for Kunstindustri*, I 1885, s. 13-106.

Camillus Nyrop: *Bidrag til dansk Haandværker-Undervisnings Historie*. København 1893.

Camillus Nyrop: *Bidrag til vor Haandværksstands Historie i Tiden før 1857*. København 1914.

Udsigt over Udstillingen af indenlandske Industrie-Produkter. København 1835 og 1837.

Udsigt over den af Industriforeningen foranstaltede Udstilling. København 1845.

Noter

1. Folsach 1988, s. 144 ff. Christiansborg Slots interiør beskrives af topografen S. Sterm i *Statistisk-Topographisk Beskrivelse over Hoved- og Residensstaden København*. København 1841; flere arbejder til Christiansborg er afbildet og beskrevet af Hetsch i *Fortegninger* 1839-43.
2. Provinsens tegneskoler er beskrevet af G.F. Ursin i: *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, 2.Rk. III 1832, s. 59. Den første tegneskole blev etableret i Rønne (1825), mens tegneskolen i Horsens og Frederik Ferdinands søndagsskole i Århus begge åbnede i 1828. Andre skoler blev etableret i Slagelse (1830), Roskilde (1831), Næstved (1833) og Ribe (1837).
3. Rigsarkivet, Kunstakademiets arkiv *Dagbog* (1828-35), I.1.22, 364.
4. *Udsigt ... 1836* (1837), s. 94.
5. *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, IV 1829, s. 109-111; Nyrop i: *Bidrag* 1874, 127-155 (De danske Industriudstillinger Historie).
6. G. F. Ursin i: *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, 2.Rk. III 1832, s. 397; Nyrop 1874, s. 127 ff.
7. *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, III 1828, s. 182; Folsach 1988, s. 44.
8. Meldahls ovne omtales også i *Udsigt ... 1844* (1845), s. 121.
9. *Fortegnelse* (Charlottenborgudst.) 1829 nr. 237; nu i samlingen på Rosenborg Slot, H. D. Schepelern: *Københavnske Sværdsegere i tre Aarhundreder*. København 1957, s. 68-69, tav. 18.
10. *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, 2.Rk. III 1832, s. 397 ff.
11. *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, 2.Rk. III 1832, s. 400 ff., s. 406; tekdler af messingblik designet af Hetsch i *Fortegninger* (tab. XXVI og XXXVII).
12. *Fonden ad usus publicos* 1947, s. 158.
13. *Magazin for Kunstnere og Haandværkere*, V 1830, s. 232 og 2 Rk. 1831, s. 94-96, tav. IV; *Fortegnelse* (Industriudst.) 1834 nr. 82; *Fonden ad usus publicos* 1947, s. 54, 78, 168.
14. De to første Industriudstillinger på Charlottenborg var arrangeret af Landhusholdningsselskabet, Selskabet til Naturlærers Udbredelse og Kunstakademiet. Arbejderne er katalogiseret i: *Fortegnelse ... 1834 & 1836*; anmeldelser i: *Udsigt ... 1835 og 1837*. De to næste Industriudstillinger på Charlottenborg blev arrangeret af Industriforeningen (stiftet i 1838) og er katalogiseret i *Fortegnelse ... 1840 & 1844*, sidstnævnte anmeldt i *Udsigt ... 1845*; udstillingen i 1840 blev anmeldt i *Nyt Magazin V* 1841, s. 33-56, 63-87 og i *Quartalsberetninger fra Industriforeningen* II, 1842.
15. Theophilus Hansen *Dagbog*. Restaurateuren for min Hukommelse i Aaret MDCCCXXXVI. Det kgl. Bibliotek. NKS 3043, 4°. Dagbogens tekst med kommentar og værkfortegnelse er under udgivelse; en del af indholdet er publiceret af undertegnede (1991 og 1992).
16. Rigsarkivet, Kunstakademiets arkiv *Behandlede sager* 1.2.17, 15. maj 1835, Hetschs rapport om den nye-etablerede søndagsskole.
17. *Fortegnelse* (Industriudst.) 1834 nr. 411 og 412 og 1836, uden for katalog; *Udsigt ... 1834* (1835), s. 40-42 og 1837, s. 98; *Fortegnelse* (Charlottenborgudst.) 1834 nr. 367-368; *Nyt Magazin for Haandværkere*, I 1837, s. 31.
18. *Fortegnelse* (Industriudst.) 1840 nr. 181c; jfr. *Nyt Magazin V* 1841, s. 47, 88. Larsen udstillede bl.a. lommeurkapsler af alabast *Fortegnelse* (Industriudst.) 1836 nr. 542; *Udsigt ... 1836* (1837), s. 184.
19. Værket var formodentlig: *Fortegnelse over de Arbejder, som udføres i Urban Jürgensens Sønners Chronometer- og Uhr-Etablissement* 1836.
20. Kunstinstrumuseet, inv. B 40/1934. Uret er omtalt af G.F. Ursin i *Nyt Magazin V* 1841, s. 45-46.